

Співвідношення принципу вільної згоди наречених та дозволу батьків на укладення шлюбу в Україні (X – XIX ст.)

В.І. Озель
аспірант,
Київський університет
права НАН України
Науковий керівник:
В.М. Іванов
професор, кандидат
історичних наук

Статтю присвячено проблемі співвідношення двох обов'язкових умов укладення шлюбу в Україні дорадянського періоду: вільної згоди наречених на шлюб та дозволу батьків на укладення шлюбу їхніми дітьми. Розглянуто еволюцію норм звичаєвого, світського та церковного права щодо правового регулювання згоди на шлюб.

Статья посвящена проблеме соотношения двух обязательных условий заключения брака в Украине досоветского периода: свободного согласия на брак и разрешения родителей на заключение брака их детьми. Рассмотрена эволюция норм обычного, светского и церковного права относительно регулирования согласия на брак.

The article is dedicated to interpretation of problem of co-existence of two binding conditions of marriage conclusion in Ukraine in pre-revolutionary period, i.e. free agreement of bridegroom to marry and parents permission for conclusion of marriage between their children. The evolution of norms of customary, secular and church law concerning legal regulation of permission for marriage is studied.

Ключові слова: укладення шлюбу, згода на шлюб, батьківське благословення.

Постановка проблеми

У сучасному світі одним із найголовніших завдань, що стоять перед державою у сфері дотримання принципу верховенства права, є забезпечення дотримання прав людини. Чи не найтісніше з ним пов'язане право на створення сім'ї, тобто право на шлюб. Загальною декларацією прав людини закріплено, що «сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави» [4, ст. 16]. Найважливішою передумовою виникнення сім'ї є шлюб, що завжди був основою організації сімейних відносин.

Сучасне законодавство України містить норми, що захищають право людини на вільну згоду при вступі в шлюб. Однією з головних умов укладення шлюбу за Сімейним кодексом України від 10 січня 2002 р. є вільна згода жінки і чоловіка на шлюб [18, ст. 24]. Це положення ґрунтується на основних засадах Загальної декларації прав людини, де у ст. 16 зазначено, що «шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружують-

ся» [4]. Стаття 51 Конституції України закріплює цей принцип, як один із основних серед прав і свобод людини [10].

Однак таким українське законодавство було не завжди. На шляху закріплення принципу вільної згоди на шлюб воно пройшло тривалий еволюційний процес. Саме проблемі забезпечення вільного волевиявлення наречених при вступі в шлюб у часи, коли батьківська згода була однією з основних умов його укладення, присвячено статтю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній історико-правовій літературі немає ґрунтовного дослідження, присвяченого зазначеній проблемі. Існують роботи у сфері історії, етнографії, звичаєвого права. Так, історично-етнографічне дослідження О. Івановської вивчає вказану проблему з точки зору звичаєвого права. Сучасний дослідник у галузі історії І. Петренко досліджує шлюбно-сімейні правовідносини, у тому числі й згоду на шлюб, але виключно у XVIII столітті. Ро-

боти російського історика Н. Пушкарьової здебільшого присвячені давньоруському періоду та проблемам історичної фемінології, тому вони не охоплюють повною мірою зазначеного історичного періоду та не є саме юридичним дослідженням проблеми. Однак, роботи з історії права вчених, які жили та працювали у XIX – на поч. XX ст.: М. Владимирського-Буданова, В. Добровольського, В. Сергєєвича, С. Соловйова, О. Левицького; дослідження вчених у галузі церковного права: І. Скворцова, О. Павлова, М. Горчакова, С. Булгакова та інших, є вагомим матеріалом.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Дослідження покликане заповнити прогалину в сучасній історико-правовій науці. Комплексне вивчення правового регулювання згоди на шлюб (X – XIX ст.) як з боку наречених, так і їхніх батьків дасть змогу виявити еволюцію законодавчого закріплення принципу вільної згоди на шлюб як одного з основних прав людини.

Формулювання цілей статті

Метою цього дослідження є вивчення питання регулювання в Україні в період з X – по XIX ст. вільної згоди наречених на укладення шлюбу та співвідношення вільної згоди наречених на вступ у шлюб і обов'язкової згоди батьків на одруження їхніх дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питанням укладення шлюбу в усі часи опікувалося як суспільство, так і влада, а в досліджуваній період української історії ще й церква, оскільки з часів хрещення Київської Русі законною формою шлюбу було вінчання. У шлюбному церковному праві, що прийшло до нас із Візантії разом із православ'ям, шлюб визнається таїнством. Чітко сформульовані умови, які є обов'язковими для тих, хто хоче взяти шлюб. Вільна взаємна згода наречених як найголовніша християнська моральна та етична вимога до укладення шлюбу за нормами церковного права виступала однією з основних умов його законності. На нашу думку, можна стверджувати, що

християнська православна релігія привнесла принцип добровільності укладення шлюбу, водночас батьківське благословення було вирішальним моментом.

У церковному чині Таїнства Шлюбу є відповідні запитання про те, чи вступають у шлюб наречені за власної волі та без примусу. Неприйнятними вважаються шлюби з примусу, із застосуванням насилля, викрадення. Тому церква жорстко застосувала язичницькі стародавні шлюбні звичаї умикання наречених. Крім того, перешкодою для укладення шлюбу визнавалося не лише фізичне насилля, а й духовне (примушення, погрози, шантаж). Тому недійсним вважався шлюб, укладений унаслідок обману. Але помилка та обман, за свідченням М. Горчакова, були причиною визнання шлюбу недійсним тільки у разі, якщо постраждалий здійснював скаргу на винного та в судовому порядку було доведено злочинність діяння [5, с. 253].

Часто, порушуючи принцип добровільності вступу у шлюб, сім'ї створювалися за домовленістю батьків. Влада батьків над дітьми в питанні вибору майбутнього подружжя підтримувалася як з боку звичаєвого права, так і норм церковного права. Батьківське благословення було умовою, необхідною для укладення шлюбу. В ідеальному розумінні церковного права основою батьківського благословення є повага ними вільної згоди на вступ у шлюб з боку наречених [22, с. 348]. Церква розглядає батьківську згоду на шлюб як спосіб застереження від легковажного та нерозумного захоплення дітей, що в майбутньому може призвести до розпаду родини. Так, митрополит Московський Філарет про це говорив: «По справах відомі ... випадки, що інколи батьківська влада несприйнятлива для шлюбу, а інколи послаблення цієї влади згубне ... Якщо закон, який забороняє шлюб без батьківської згоди, виконувати у повній силі без обмежень, то постраждають і можуть піддатися великій спокусі деякі діти. Якщо дозволити, щоб кожний, хто досяг цивільного повноліття, міг вступати у шлюб без дозволу батьків, то для легковажних дітей відкриються двері до безпутних шлюбів ... Тому за-

гальний закон, що забороняє шлюб без дозволу батьків, нехай залишиться недоторканим» [19, с. 477-479]. За церковними канонами, «Отроковиці, що без волі батька вийшли заміж, – блудодіють...», але, у разі примирення з батьками, шлюб визнається дійсним (правило 38 Василя Великого) [9]. Проте часто шлюби укладалися для забезпечення економічних інтересів батьків. Незалежно від того, чи був шлюб заснований за взаємною згодою, чи став наслідком підкорення дітей батьківській волі, міцність подружнього союзу завжди охоронялася церковними законами [16, с. 90].

Попри сильну батьківську владу у вирішенні долі дітей, існувала можливість укладення шлюбу і без батьківського дозволу, якщо батько був несповна розуму («неистов») [2, с. 413]. Кормчою книгою також передбачався виняток із цього правила. Так, у разі, якщо батько, потрапивши в полон, буде відсутнім протягом трьох років, його син мав право одружитися; якщо батько був відсутній протягом трьох років і не відомо, живий він чи мертвий, – сини й дочки могли безперешкодно брати шлюб і він вважався законним. Також шлюб можна було укладати й не чекаючи трирічного терміну, однак у разі, якщо батько повертався раніше, він міг не погодитися з вибором своїх дітей і визнати шлюб недійсним [8, арк. 409].

Законодавство, що діяло в Україні на різних етапах історії, неоднозначно ставилося до виявлення вільної згоди на шлюб. Нормами Уставу князя Ярослава про церковні суди з одного боку встановлювався обов'язок батьків видати дочку заміж, навіть якщо вона цього не бажала, а з іншого – передбачалася відповідальність батьків, якщо дочка внаслідок такого примусу щось скоїть із собою [3, с. 204]. Тим більшою була відповідальність батьків у разі, «аще девка всхощеть за мужь, а отець и мати не дадутъ» [3, с. 205]. Редакція Уставу за хрестоматією М.Ф. Владимирського-Буданова містить вказівку на те, що ці норми поширювалися не лише на дочок, а й на «отроків», тобто синів [3, с. 204-205]. На нашу думку, вперше на рівні за-

кону було здійснено спробу юридичного закріплення права на висловлення власної волі щодо створення сім'ї. Але в давньоруському суспільстві шлюби все ж укладалися на розсуд батьків. Існувала практика, коли князі одружували своїх синів у 11 років, а дочок – у 8-річному віці [20, с. 8]. Тому можна стверджувати, що про виявлення власної волі у виборі майбутнього подружжя все ж таки не йшлося.

Пізніше Другий Литовський статут 1566 р. (31 артикул III розділу) забороняв насильно віддавати заміж панянок, княгинь, дівчат і вдів, зобов'язував ураховувати волю і бажання тих, хто брав шлюб [21]. Саме свобода вибору, відсутність тиску з боку батьків і рівноправність подружжя у шлюбі визнавалися відомим дослідником шлюбно-сімейних відносин українців у XVI – XVII ст. О. Левицьким як підґрунтя щасливого та міцного шлюбу [11, с. 558].

У XVIII ст. відбувається подальше законодавче закріплення права вільного вступу у шлюб. Започаткував цей процес Петро I: Указом від 12 квітня 1722 р. батьків і поміщиків було зобов'язано присягати в тому, що одружують своїх дітей і селян без примусу [12, с. 103]. А Указ від 5 січня 1724 р. «О непринуждении родителями детей и господам рабов своих и рабынь к браку без самовольного их желания» остаточно заборонив примушувати до шлюбу під загрозою стягнення великих штрафів із порушників [14, № 4406, с. 197]. Останній нормативний акт був підтверджений указом Синоду від 20 червня 1765 р., яким зобов'язано священників наглядати за тим, щоб не було примусу в питанні вступу у шлюб, та приводити до присяги батьків і опікунів «в том, что они не неволею сына женят, а другие не неволею замуж дочь дают» [13, с. 54].

У результаті кодифікації українського права в Кодексі 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ» було узаконено право як чоловіка, так і жінки на вільне одруження (арт. 2 гл. 10): «Будь-якого чину і звання людей вільних, як чоловічої статі ні з будь-якою дівчиною або вдовою одружити, так і жіночої

статі ні за будь-кого насильно віддавати ніхто немає права, проте кожен з них за доброю волею» [15, с. 174]. Вивчаючи це питання, не можна обійти увагою норми, що стосуються домовленості батьків про майбутній шлюб їхніх дітей. Кодекс 1743 р., уже поважаючи право вільного вступу в шлюб, надає право дітям погодитися на нього або відмовитися (арт. 1 гл. 10) [15, с. 173]. Звід законів Російської імперії також узаконив необхідність вільного виявлення наречених під час укладення шлюбу (ст. 12 ч. 1 т. X) [17, с. 2]. Однак лише законодавчого закріплення вільної згоди на шлюб виявилось недостатньо. Реалії життя вказують на те, що навіть у XVIII-XIX ст. примусові шлюби не були рідкістю. Це підтверджується зверненнями до духовних консисторій, у яких ідеться про укладені насильно шлюби. Ряд прикладів наводить І. Петренко, зокрема, коли батьки, примушуючи дітей до шлюбу, навіть попри заборону парафіяльних священників, знаходять спосіб обвинчати їх насильно не у своєму приході, порушуючи всі норми звичаєвого, церковного і світського права [13, с. 54-56].

Сильну батьківську владу було підтримано на законодавчому рівні Зводом законів Російської імперії, де закріплено необхідність батьківської згоди на шлюб дітей (ст. 6 ч. 1 т. X) [17, с. 1]. Але водночас у XIX ст. розпочинається процес демократизації суспільства у внутрішньосімейних відносинах і набуває поширення така практика: якщо немає офіційної заборони батьків на шлюб певної особи, то вважається, що є їхня згода і відсутні перешкоди для укладення шлюбу [7, с. 36-37]. Але існував виняток, коли вінчали і без батьківського благословення. Так, у разі, коли наречений перед вінчанням зізнається, що збездивив наречену та хоче шлюбом спокутувати свою провину, але не має на це батьківського благословення, священник повинен був умовити батьків. У разі невдачі, дозволялося укладення церковного шлюбу і без дозволу батьків, але за обов'язкової наявності вільного волевиявлення наречених [1, с. 1250].

У кінці XIX – на поч. XX ст. ставлен-

ня до відсутності батьківської згоди було більш лояльним. Шлюб, укладений без дозволу батьків або опікунів, уже не визнається незаконним, а тягне за собою лише покарання для особи, що вступила в шлюб усупереч батьківській волі. А згідно з «Уголовнымъ уложеніємъ», прийнятим 22 березня 1903 р., каралися арештом особи, винуваті в укладенні шлюбу всупереч рішучому запереченню матері або законного батька, але таке покарання наставало лише в тому разі, якщо винний не досяг 21-річного віку (ст. 419) [6, с. 5].

Таким чином, у XIX ст. законом було визначено обставини, за яких шлюб міг укладатися без батьківського дозволу. Це, по-перше, досягнення нареченими громадянського повноліття (21 року), якщо батьки або опікуни, зловживаючи своєю владою, «не пекутся о браке ихъ». По-друге, за рішенням Святішого Синоду від 28 жовтня 1842 р. дітям розкольників, що прийняли православ'я, дозволялося укладати шлюб за православними канонами, не випитуючи дозволу батьків, якщо вони дадуть обітницю, що будуть самі неухильно перебувати в православ'ї та виховувати своїх дітей згідно із законами цієї релігії [6, с. 4]. І, по-третє, існував виняток для дівчат, що мешкали в Полтавській і Чернігівській губерніях: вони мали право домагатися у судовому порядку надання дозволу на шлюб, якщо їхні батьки або опікуни перешкоджали їм у бажанні вийти заміж, маючи на меті утримати у своєму управлінні належне повнолітній дівчині майно (ст. 7, 264 ч. 1 т. X Зводу законів Російської імперії) [17, с. 1].

Висновки

У результаті дослідження еволюції принципу вільної згоди на шлюб в Україні протягом X – XIX ст. можна стверджувати, що, незважаючи на існування умов вступу в шлюб з батьківської волі, примусу, економічних, політичних міркувань, право вільної згоди на шлюб закріплювалося на законодавчому рівні та відображалося в таких збірках права, як: Устав князя Ярослава про церковні суди, Литовські статuti, Кодекс «Права, за якими судить-

ся малоросійський народ», Звід законів Російської імперії. Але першоджерелом цього принципу вважаємо християнське вчення про шлюб, що заклало основу для розроблення вищезазначених документів.

Християнські канони визначали роль батьківського благословення в підтримці своїх дітей у їх вільному виборі подружньої пари, надавали владу батькам у вирішенні цього важливого питання в житті кожної людини виключно для того, щоб уберегти молодих від необачливих, неважених рішень. Проте на практиці існувало зловживання батьками своєю владою над дітьми, реалії життя зводилися до

вирішальної батьківської думки. Тому у XVIII ст. було запроваджено присягу батьків про непримищення дітей до шлюбу, а церковний чин вінчання доповнено запитаннями до наречених про вільну згоду на шлюб. Це були перші реальні спроби держави гарантувати вільний вступ у шлюб.

Ця стаття не претендує на повну висвітленість питання згоди на укладення шлюбу, подальші дослідження можуть бути присвячені насамперед дозволові на шлюб поміщиків, начальників в Україні у X – XIX ст. Крім того, є цікавими й інші умови законності шлюбу в зазначений історичний період.

Список використаних джерел

1. Булгаков С.В. Настольная книга для священно-церковно-служителей / С.В. Булгаков. – Репринтное воспроизведение издания 1913 г. – Ч.П. – М., 1993. – 1772 с.
2. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
3. Владимирский-Буданов М. Христоматія по истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – В. 1. – Издание второе дополненное. – К. : Въ типографіи Имп. Унив. Св. Владимира (І. Завадскаго), 1876. – 231 с.
4. Всеобщая декларация прав человека: Декларация ООН от 10.12.1948 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/document/declarat/declhr.htm>
5. Горчаков М.И. (протоиерей) Церковное право. Краткий курс лекций / М.И. Горчаков. – С.-Пб. : Тип-я И. Флейтмана, 1909. – 338 с.
6. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законовъ о браке и разводе, усыновленіе, усыновленіе и внебрачныя дети / С. Григоровский. – С.-Пб. : Тип-я С.-Пб. Т-ва Печатн. и Изд. Дела «Труд», 1908. – 313 с.
7. Добровольский В.И. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву / В.И. Добровольский. – С.-Пб. : Тип. С.-Пб. Т-ва Печат. и Изд. дела «Труд», 1903. – 248 с.
8. Кормчая. Напечатана с оригинала патриарха Иосифа. – М., 1912. – 1476 с.
9. Книга Правил святых Апостолов, Святых Соборов, Вселенских и Поместных, и Святых Отцов. – М., Синодальная типография, 1893. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://mystudies.narod.ru/library/canons/index.htm>
10. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
11. Левицкий О. О семейныхъ отношенияхъ въ Югозападной Руси в XVI – XVII векахъ / О. Левицкий // Русская старина. Том XXIX. – 1880. Ноябрь. – С. 549-574.
12. Никольский В.Н. Обзор главнейших постановлений Петра I-го в области личного и семейного права / В.Н. Никольский. – Ярославль : В губ. тип., 1857. – 119 с.
13. Петренко І.М. Згода як умова укладення шлюбу в контексті шлюбно-сімейних відносин мирян Російської Православної Церкви (XVIII ст.) / І.М. Петренко // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С. 51-67.
14. Полное собрание законовъ Россійской имперіи съ 1649 г. – Собрание первое. – В 45 томах. – Т. VII. 1723-1727. – С.-Пб. : Печатано в Тип. II Отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 933 с.
15. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. Пам'ятки політико-правової культури України / [ред. колегія О.М. Мироненко (голова), К.А. Вислобоков (відп. секретар), І.Б. Усенко, В.В. Цветков, Ю.С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. – 547 с.
16. Пушкарёва Н.Л. Женщины в Древней Руси / Н.Л. Пушкарёва. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.

Теорія та історія держави і права

17. Сводъ законовъ Россійской имперіи. – С.-Пб, 1912. – Том X, часть 1. Сводъ законовъ гражданскихъ. – Кн. 1. – Издание 1900 г. – С. 1-33.
18. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2947-14>
19. Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита Московского и Коломенского по учебным и церковно-государственным вопросам: В 5 т. / Изд. под ред. Преосв. Саввы, архиеп. Тверского и Кашинского. — С.-Пб. : Синод, тип., 1885-1888. – Т. 5, ч. 1. – 1887. – 498 с.
20. *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен / С.М. Соловьев. – М., 1854. – Кн. 2: История России с древнейших времен. Т.3 – 4. – М. : Голос, 1993. – 768 с.
21. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года // За виданням 1855 року. – Мінск, 2003. – С. 35-263.
22. *Цыпин В.А.* Церковное право: учебное пособие / В.А. Цыпин. – 2. изд. – М. : Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.